

УДК 347.97/.99(100+477)

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ СИСТЕМ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИ РЕФОРМУВАННІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

FOREIGN EXPERIENCE OF THE FUNCTIONING OF JUDICIAL AUTHORITY AND ITS USE AT REFORMING OF JUDICIAL AUTHORITY IN UKRAINE

Каглянчук І.В.,

*здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена розкриттю зарубіжного досвіду функціонування судової влади, яка є самостійною, незалежною сферою публічної влади і являє собою сукупність повноважень із здійснення правосуддя та тлумачення норм права з відповідними контрольними повноваженнями спеціально уповноважених органів – судів.

Ключові слова: судова влада, судова система, здійснення правосуддя, справедливе судочинство, незалежність судових органів, принципи побудови судоустрою, здійснення судової влади.

Статья посвящена раскрытию зарубежного опыта функционирования судебной власти, которая является самостоятельной, независимой сферой публичной власти и являет собой совокупность полномочий по осуществлению правосудия и толкования норм права с соответствующими контрольными полномочиями специально уполномоченных органов – судов.

Ключевые слова: судебная власть, судебная система, осуществление правосудия, справедливое судопроизводство, независимость судебных органов, принципы построения судоустройства, осуществление судебной власти.

The article deals with the analysis of foreign experience of functioning of judicial authority, which is separate, independent field of public authority and presents itself as the totality of enforcement powers concerning administration of justice and interpretation of legal norms with relevant control enforcement powers of special authorized bodies – courts of justice

Key words: judicial authority, judicial system, administration of justice, fair judicial procedure, independence of judicial bodies, principles of judicial system construction, realization of judicial authority.

Постановка проблеми. Організація системи судів у кожній країні зумовлена історично. На певних етапах розвитку суспільства з'являється потреба проведення організаційних змін. Така адаптація до потреб суспільства і держави може проводитися через перерозподіл юрисдикції між різними ланками системи судів, проведення її внутрішньої реорганізації або утворення нових судів чи відмову від них. Питання організації та діяльності суду в зарубіжних країнах, як правило, є предметом і конституційного, і власне законодавчого регулювання, що пояснюється й потребою оперативного внесення змін, процедура внесення яких до законів є більш спрощеною. Кожна країна має власну побудову судової системи. Для судових систем багатьох країн світу характерні множинність і багатоланковість. Множинність судових систем знаходить своє відображення у тому, що у кожній країні, як правило, діють суди загальної юрисдикції (цивільні, кримінальні) та спеціальної юрисдикції (адміністративні, трудові, податкові). Багатоланковість судової системи характеризується наявністю у ній судів першої інстанції (суди обмеженої юрисдикції, необмеженої юрис-

дикції, мирові суди), суди середньої ланки, що здійснюють апеляційне провадження та Верховний Суд як вищий судовий орган.

Аналіз дослідження даної проблеми. Структура судових систем європейських країн та історичні етапи їх формування розглядалися у працях таких сучасних українських та російських вчених, як Т. В. Апарова, А. С. Безнасюк, Г. Т. Єрмошин, Н. А. Колоколов, І. Є. Марочкін, С. Г. Павліков, І. Л. Петрухін, С. В. Прилуцький, В. А. Ржевський, Х. У. Рустамов, В. В. Сердюк, Н. В. Сібільова, В. А. Туманов, В. І. Шишкін, М. В. Ярова та ін.

Мета статті полягає у дослідженні зарубіжного досвіду здійснення судами правосуддя, тобто вирішення на підставі чинного права із застосуванням особливої процесуальної форми конкретних справ і спорів, які виникають внаслідок різних конфліктів у суспільстві між людьми, між окремою людиною та державою тощо.

Виклад основного матеріалу. Відомий російський філософ В. Соловйов писав: «Сутність права полягає у рівновазі двох моральних інтересів – особистої свободи і спільного блага» [1, с. 46]. У разі конфлікту цих інтер-

есів їх рівновага має відновлюватися шляхом відповідного регулювання з боку держави. З часу, коли людство відмовилося від самосуду, цю місію стали виконувати спеціально створені державні органи – суди, та відокремлення судової влади у самостійну сферу державного регулювання відбулося у XVIII ст. Один із перших авторів теорії розподілу влади Дж. Локк виділяв законодавчу, виконавчу та федеративну влади, не згадуючи окремо про судову [2]. Ш. Монтеск'є виокремлював законодавчу і дві виконавчі влади. Одна виконавча влада – це аналог за Дж. Локком, інша – судова, покликана вирішувати спори приватних осіб. Монтеск'є розробив систему стримувань і протигаг між різними гілками влади, проте судова влада під цю систему не підпорядковувалась [3]. Повноправною гілкою у системі розподілу влади судова влада стала відповідно до американської версії теорії розподілу влади, яку створили «батьки-засновники» конституції США Дж. Вашингтон, Т. Джефферсон, О. Гамільтон та інші [4].

Як зазначає А. Георгіца, теоретично судову владу, як вид влади, не можна ототожнювати із судами, судовою системою. За своїм змістом судова влада виходить за межі її носіїв – судів, системою закладених у суди можливостей впливати на інші види державної влади, людину і суспільство в цілому. Але практично судова влада і суд (судова система) не можуть існувати окремо [5, с. 202]. Слушною з цього приводу є думка російського ученого Є. Колюшіна, який вбачає теоретичне і практичне значення нетотожності судової влади і судів (судової системи) насамперед у намаганні забезпечити їх гармонійну єдність, оскільки «справді неефективна судова система паплюжить у підсумку судову владу, а судова влада, відірвана від судової системи, перетворюється у пусте тремтіння повітря» [6, с. 288].

Використання зарубіжного досвіду, що містить вагомі цінності, сформовані світовою цивілізацією протягом багатовікової історії, які поступово, завдяки закріпленню у ряді міжнародно-правових документів, стали у своїй переважній більшості надбанням усього людства. Такими актами є, зокрема, Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983 р.), Основні принципи незалежності судових органів, розроблені ООН (1985 р.), Європейська хартія про статус суддів (1993 р.), Загальна (універсальна) хартія судді (1999 р.), Рекомендація № R (94) Комітету Міністрів Ради «Незалежність, дієвість та роль суддів» (1994 р.). Названі міжнародно-правові акти містять визначальні засади, тобто принципи, на яких має ґрунтуватися та функціонувати судова влада демократичної правової держави. Це принципи як власне судової діяльності, так і принципи побудови судоустрою. З погляду досліджуваної проблеми звертають на увагу саме останні, що поділяються на загальні і спеціальні (добір суддів, просування по службі, професійної підготовки, дисциплінарної відповідальності, організації суддівського самоврядування).

Варто зауважити, що вивчення й запозичення зарубіжного досвіду має відбуватися з обов'язковим врахуванням національних особливостей розвитку суспільних відносин. При цьому необхідно дбати про надійний захист прав та інтересів людини, а не створювати абстрактні моделі, не задумуючись, чи є ці моделі функціонально придатними для України, чи спроможна держава забезпечити їх фінансами та кадрами, чи зберігається позитивний вітчизняний досвід, що накопичувався роками.

Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983 р.), що складається з преамбули

та розділів, які визначають правовий статус суддів, містить ряд положень, присвячених судовому управлінню. Зокрема вказується на незалежність суддів від виконавчих і законодавчих органів держави, заборону виконавчим органам здійснювати контроль над судовими через адміністрування судів, закривати або призупиняти їх діяльність, приймати нормативні акти з метою впливу на конкретні рішення суду, зміни його складу тощо. Також декларацією визначено рекомендації щодо формування суддівського корпусу, зокрема, кваліфікації, обрання та професійної підготовки суддів. Заслугує уваги теза про те, що «не існує єдиного правильного способу обрання суддів; єдиною вимогою є та, що спосіб обрання повинен гарантувати, що призначення суддів не здійснюється за нечесними мотивами» [7]. Крім того, наголошено, що участь виконавчих і законодавчих органів у призначенні суддів на посаду має узгоджуватися із принципом незалежності правосуддя та здійснюватися за умови консультування з членами суддівського корпусу та іншими юристами або організаціями, у яких члени суддівського корпусу та інші юристи беруть участь. Також у декларації визначено порядок призначення на посаду судді, переміщення по службі, умови імунітету та соціального захисту, причини, за яких судді не можуть займати посади, порядок дисциплінарних покарань та звільнення з посади суддів. Окремим розділом декларації визначено адміністративні питання роботи суддів. Адміністрування з боку держави має в основному зводитись до забезпечення судів адекватними засобами для належного відправлення правосуддя, включаючи матеріальні засоби та приміщення, які створювали б відповідні умови для незалежної, гідної та ефективної роботи суддів, належний судовий та адміністративний персонал і достатній поточний бюджет. Відповідальність за адміністративну діяльність судів, включаючи нагляд і контроль за персоналом, рекомендовано покласти на суддів або певні органи, у яких вони складають більшість. Також судді (у співпраці з іншими органами) мають бути активними учасниками формування бюджету та відповідати за розподіл судових справ. Голова суду має право здійснювати нагляд за суддями лише у межах адміністративних питань.

У Європейській хартії про статус суддів (1998 р.) також міститься ряд положень, що стосуються управлінської діяльності в судовій сфері. Зокрема, питання відбору, призначення на посаду та підвищення по службі, соціального захисту, відповідальності суддів тощо. Суть державного управління у вказаній сфері зводиться до того, що держава має забезпечити суддів і судову систему всіма необхідними засобами для належного виконання завдань та здійснення правосуддя [8].

У Загальній Хартії Судді, ухваленій 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної асоціації суддів, зокрема, йдеться про суддівську незалежність, що має забезпечуватись законом шляхом створення та подальшого захисту такої судової влади, яка була б дійсно незалежна від інших гілок влади. Суддя, як носій судової влади, повинен мати можливість здійснювати свої повноваження без будь-якого суспільного, економічного чи політичного тиску, незалежно від інших суддів та керівних органів в галузі юстиції [9].

Крім того, вагоме значення має вивчення досвіду функціонування судової влади і судової системи окремих країн. Тому дослідження судового управління в зарубіжних країнах проведено виходячи з таких напрямів: місце і роль судової влади у системі розподілу влад, взаємодія з іншими гілками влади, здійснення

судового управління, характеристика судової системи та суддівського корпусу окремих зарубіжних країн та групи країн, що належать до певних правових систем. За основу дослідження взято аналіз країн англо-американської та романо-германської правових систем.

Відповідно до теорії розподілу влад судова влада – самостійна і незалежна сфера публічної влади (поряд із законодавчою і виконавчою), яка представляє собою сукупність повноважень щодо здійснення правосуддя та систему державних органів, що здійснюють ці повноваження. Як уже зазначалося, судова влада володіє рисами, відмінними від інших гілок влади. Зокрема, має конкретний характер, діяльність судової влади відбувається у межах суворо і детально регламентованої законом процедури. Крім того, здійснюється одноособово суддею або судовою колегією, її кадровий склад – судді – утворюють особливий професійний прошарок, так званий суддівський корпус, який має особливий правовий статус, та є носіями судової влади. Однією із особливостей незалежної судової гілки влади є те, що вона значною мірою є політично самостійною. Здійснення судової влади має повністю виключати політичний вплив, що не спостерігається у законодавчій владі, представники якої є членами політичних партій та у виконавчій, яка також бере участь у політиці та підпадає під політичний тиск партій чи інших об'єднань. Хоча, як свідчить вітчизняна і світова історія, досить часто діяльність суду виступає продовженням партійної політики.

Вчені зазначають, що положення судової гілки влади у певній мірі є суперечливим. Ця суперечливість пояснюється поєднанням її сили і слабкості. Суть цього поєднання полягає в тому, що тільки судова влада наділена тим обсягом повноважень, якого не має жодна з гілок влади, але разом із тим, вона у своїй більшості не спирається безпосередньо на підтримку виборців. Хоча у ряді країн, зокрема США, КНР, судді нижчих судів можуть обиратися громадянами. На противагу виконавчій владі, силові механізми у судової влади або відсутні взагалі, або досить слабкі. Сила ж судової влади має ґрунтуватися на неухильному дотриманні закону, повазі до судового рішення. Таке ставлення до судової влади існує, передусім, у країнах з усталеними демократичними традиціями, де укорінився принцип верховенства права. Цілком зрозуміло, що незалежна судова влада несумісна з авторитарним (тоталітарним) режимом.

Разом з тим, діяльність судової гілки влади багато в чому залежить від виконавчої та законодавчої гілок. Остання визначає компетенцію окремих ланок судової системи, статус суддів і низку інших питань. Підвалиною її законодавчої регламентації у більшості зарубіжних країн є конституція, а конституційні засади деталізуються у спеціальних законах.

Конституції більшості сучасних зарубіжних країн містять розділи, присвячені судовій гілці влади: «Про судову владу» – Конституції Іспанії, Франції, Японії; «Правосуддя» – Основний закон ФРН; «Суди» – Конституція Португалії; «Судочинство» – Конституція Угорщини; «Судова система» – Конституція Македонії тощо. У вказаних розділах визначено її конституційні засади: визначення судової влади як однієї зі складових системи розподілу влад; основні принципи організації та діяльності судової системи; правовий статус суддів; судові гарантії прав і законних інтересів громадян. Розділ VIII чинної Конституції України має назву «Правосуддя». У ньому закладено дві форми організації судової влади: судовий лад і судовий устрій. Тому видається слушною пропозиція А. Селіванова, який вважає, що

вказаний розділ доцільно було б назвати «Судова влада». Саме така назва логічно відображала б наявні засади організації судового ладу, тобто сукупність суб'єктів як носіїв судової влади та їх принципи [10, с. 14].

Обсяг конституційного регулювання судової влади у зарубіжних країнах також різний. Так, наприклад, у Конституції Федеративної Республіки Німеччини у розділі IX, що має назву «Правосуддя», містяться детальні положення стосовно юрисдикції судів, правових гарантій громадян та основних принципів здійснення правосуддя. Крім того, у Конституції широко трактується поняття судової влади, яка відповідно до ст. 92 юрисдикційно доручається суддям та здійснюється конституційним судом, федеральними судами і судами земель [11].

Конституція Франції містить дещо іншу модель конституційного регулювання діяльності судової влади. У трьох статтях Конституції визначено поняття судової влади, загальні принципи правосуддя, гарантії її незалежності. Усі інші питання, що стосуються порядку висунення кандидатів на суддівські посади, призначення суддів, їх правового статусу і структури судової системи, делеговано органічним законом. Відповідно до ст. 66 судова влада визначається як «охоронець особистої свободи, яка забезпечує дотримання цього принципу згідно з умовами, передбаченими законом», а ст. 64 визначає Президента держави гарантом незалежності судової влади та вказує на роль Вищої Ради магістратури у забезпеченні гарантій судової діяльності [12]. Показовим є той факт, що президент республіки, як гарант незалежності судової влади, очолює Вищу раду магістратури, а міністр юстиції є його заступником. До їх компетенції, як керівників Вищої ради магістратури, відноситься, зокрема, призначення суддів на посади за умови позитивного висновку Ради магістратури. Але ні президент, ні міністр юстиції не беруть участі у процедурі розгляду справ про дисциплінарні проступки суддів.

У Конституції Іспанії вказано на природу судової влади, принципи організації та здійснення правосуддя, структуру судової системи, наголошено на винятковій незалежності Конституційного Суду. Так, у ст. 117 вказується, що «судова влада походить від народу і здійснюється від імені Короля суддями і магістрами, які незалежні, незмінювані, відповідальні перед законом і підкоряються тільки закону» [13].

Специфічна система конституційного регулювання судової влади склалася у неєвропейських державах. Так, у США конституційне регулювання організації федеральних судів і судів штатів відрізняється. Наприклад, у штаті Нью-Йорк Конституція лише коротко окреслює загальну структуру судів. Конституція ж штату Іллінойс, навпаки, докладно викладає структуру судів цього штату, їх повноваження, порядок обрання і призначення суддів тощо [14].

У Конституції Японії судовій системі присвячено VI розділ, що має назву «Судова влада». У ст. 76 проголошено, що уся повнота судової влади належить Верховному суду і таким судам нижчих інстанцій, які будуть засновані законом. З погляду адміністративно-правового регулювання важливими є наступні положення: 1) жоден адміністративний орган не може здійснювати судову владу з правом остаточного розв'язання (абз. 2); 2) усі судді незалежні і діють, дотримуючись своєї совісті, при цьому керуються тільки Конституцією і законами (абз. 3). За структурою судова система подібна на аналогічні структури інших зарубіжних країн. В Японії вона характеризується багаторівневістю: суди в

префектурах, апеляційні суди та Верховний суд. Крім того, діють суди у сімейних справах та суди сумарної юрисдикції [15].

Таким чином, трактування поняття судової влади та її конституційне регулювання в зарубіжних країнах різне, що пояснюється перш за все їх державно-правовою традицією. Та все ж порівняльний аналіз відповідних положень дає підстави визначити ряд загальних рис. До них, насамперед, можна віднести: заборону на запровадження надзвичайних судів, здійснення повноважень конституційного контролю судами загальної юрисдикції на чолі з Верховним судом, більш повне відображення конституційного регулювання діяльності судів у писаних конституціях.

Конституційні засади судової влади детально розвинуті в законах про судоустрій. Так, законодавство (органічні закони) Франції регулює питання, що стосуються порядку висування кандидатів на суддівські посади, призначення суддів, їх правового статусу і структури судової системи (Закон про Вищу раду магістратури 1958 р., Закон про статус магістратури 1958 р., Закон про Високу палату правосуддя 1959 р., Закон про Конституційну Раду 1958 р.). Окрім цих законів, організація судів регулюється Кодексом судоустрою, затвердженим Декретом від 16 березня 1978 р.

У Великобританії у зв'язку з відсутністю писаної конституції питання організації судів регламентуються Законами про судоустрій 1873-1875 рр. і Законом 1971 р. про суди Англії та Уельсу, в яких установлена чітка судова ієрархія. Усі суди поділено на вищі та нижчі, а повноваження окремих судових установ регулюються відповідними парламентськими актами. На чолі всієї судової системи, включаючи суди спеціальної юрисдикції, стоїть Лорд-канцлер, який входить до складу уряду (є членом Кабінету міністрів), і одночасно є головою Палати лордів Парламенту. Повноваження, якими він володіє щодо судів, делегуються йому парламентськими актами.

Роль виконавчої гілки влади стосовно судової системи, порівнюючи із законодавчою, значно менша. Вважається, що у найзагальнішому вигляді вона зводиться до матеріально-технічного забезпечення діяльності судів. Хоча кожна держава має у цьому відношенні свої особливості. Так, у ряді держав на міністерство юстиції покладено ряд управлінських функцій у сфері здійснення судової влади. Наприклад, Федеральне міністерство юстиції ФРН та міністерства юстиції земель здійснюють призначення більшої частини суддів.

У другій половині ХХ ст. у ряді європейських країн простежується тенденція посилення управлінської ролі органів суддівського самоврядування в судовому управлінні. Зокрема щодо формування суддівського корпусу та кар'єри суддів і прокурорів. Їх призначення на посаду, дисциплінарної відповідальності, реорганізації окремих судів, інспектування судів у необхідних випадках тощо. Органи суддівського самоврядування та їх повноваження передбачено рядом конституцій: Вища Рада магістратури (Італія, Франція), Вища Рада

судової влади (Болгарія); Всепольська Судова Рада (Польща), Рада правосуддя (Вірменія). У теорії конституційного права існує позиція, що ці органи належать до органів суддівського самоврядування.

Визначення статусу вказаних органів в системі державного апарату залежить від національних особливостей правової системи. Істотне значення має обсяг їх компетенції (у деяких зарубіжних аналогів він значно відрізняється). Саме зміст і обсяг повноважень щодо призначення (обрання), переміщення суддів, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, звільнення з посади і дозволяють розглядати їх або в системі органів суддівського самоврядування, або в системі органів управління з контрольними повноваженнями.

Так, у Франції, Італії, Португалії та низці інших країн Вища рада магістратури – це особливий орган державної влади, основне завдання якого – добір кандидатів на посади суддів і прокурорів, а також здійснення дисциплінарної функції щодо суддів. Переважно у Вишій раді магістратури головує президент держави. Члени цієї ради можуть призначатися президентом (Франція, Алжир), обиратися палатами парламенту (Румунія) або визначаються іншим способом. Наприклад, у Італії дві третини членів Ради обирає сам суддівський корпус, одну третину – парламент, а перший голова й генеральний прокурор касаційного суду входять до ради за посадою. Згідно зі ст. 104 Конституції Італії, магістратура має автономне й незалежне від усякої влади становище. До магістратури входять судді та прокурори. Вища рада магістратури включає 24 особи, з яких троє входять за посадою – Президент Республіки як голова, голова і генеральний прокурор Касаційного суду. Інші члени Ради обираються у такій кількості: 14 – магістратами з числа осіб, які належать до різних категорій магістратури, 7 – парламентом на спільному засіданні палат з числа штатних професорів права університетів і адвокатів з 15-річним стажем. До компетенції Вищої ради магістратури входить: прийом до складу магістратури, переводи, підвищення й інші заходи, пов'язані зі статусом магістратів; призначення і відкликання почесних віце-преторів, а також членів спеціалізованих відділень, що не є магістратами; накладення дисциплінарних санкцій на магістратів і деякі інші функції [16]. Все це вказує на те, що названі органи виступають особливим органом влади основним завданням якої є добір кандидатур на посади суддів, а також здійснення відносно них дисциплінарних проваджень.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що дослідження теоретико-методологічних та правових засад будь-якої управлінської діяльності, у тому числі й у сфері судової влади України, неможливо провести без звернення до зарубіжного досвіду, що сприяє підвищенню якості реформування, у тому числі й судового. Проведений аналіз судового управління в окремих країнах Європи, та США дозволяє виявити ряд позитивних елементів, які можливо запровадити в Україні з урахуванням національних особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соловьев В. С. Избранное / В.В. Соловьев; сост. А. В. Гулыгин, С. Л. Кравец. – Москва: Советская Россия, 1990. – С. 46.
2. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kursach.com/.../000.htm.
3. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bookz.ru/authors/.../montes01.html.
4. Конституція США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pseudology.org/.../Const_usa.html.
5. Георгіца А. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник / А. Георгіца. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 202.
6. Колюшин Е. И. Конституционное (государственное) право России: курс лекций / Е.И. Колюшин. – Москва: Издательство МГУ, 1999. – С. 288.
7. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.judges.org.ua/d5.htm.

8. Європейська хартія про статус суддів (1998 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_236.
9. Загальна (Універсальна) Хартія Судді, ухвалена 17 листопада 1999 року Центральною Радою Міжнародної асоціації суддів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.asu.od.ua/ua/publications/.../document1/.
10. Селіванов А. Реформування конституційних засад організації судової влади в Україні \ А. Селіванов \ Право України. – 2003. – №7. – С. 14.
11. Конституція Федеративної Республіки Німеччина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM.
12. Конституція Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vivovoco.rsl.ru/VV/FRANCE_W.HTM.
13. Конституція Іспанії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.humanities.edu.ru/db/msg/648.0
14. Конституція США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pseudology.org/.../Cons_usa.html.
15. Конституція Японії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: asiapacific.narod.ru/.../constitution_of_japan.htm.
16. Конституція Італійської республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.italia-ru.it/.../konstitutsiya-italyanskoi-respubliki.